

UDK:398:63(575.1)

Sirojiddin ESHKURBONOV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, PhD
E-mail: sirojiddin_eshkurbonov@tues.uz

TISU professori, t.f.d E.Qobulov taqrizi asosida

TRADITIONS AND KNOWLEDGE RELATED TO PLANTS IN THE ECONOMY OF THE UZBEK PEOPLE (HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC ANALYSIS ON THE EXAMPLE OF THE SURKHAN OASIS)

Аннотация

This article studies the characteristics of the ancient customs, knowledge and folk beliefs about plants among the inhabitants of the Surkhan oasis, which is considered the southern region of Uzbekistan. In particular, wild plants that have a legendary and fetish significance among the population (koztikan, hazar isfand, plane tree, juniper, tudona, etc.), cultivated plants (grain, fruit trees, garden and melon crops), geographical names associated with plants in the area (Sayrab plane tree natural monument, Murch Babao mosque, Tut ota and others) were analyzed historically and ethnographically based on field research, scientific literature and sources.

Key words: Koztikan, Hazar Isfand, plane tree, juniper, tudona, grain, fruit trees, orchard, melon crops, Sairab plane tree natural monument, Murch Baba Mosque, Tut Ota.

ТРАДИЦИИ И ЗНАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С РАСТЕНИЯМИ В ХОЗЯЙСТВЕ УЗБЕКСКОГО НАРОДА (ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА)

Аннотация

В статье рассматриваются особенности древних обычаев, знаний и народных верований, связанных с растениями, у жителей Сурханского оазиса, региона на юге Узбекистана. В частности, на основе полевых исследований, научной литературы и источников был проведен историко-этнографический анализ дикорастущих растений, имеющих легендарное и фетишное значение среди населения (козтикан, hazar isfand, платан, можжевельник, tudona и др.), культурных растений (зерновые, плодовые деревья, садовые и бахчевые культуры), географических названий, связанных с растениями данной местности (природный памятник платан Сайраб, мечеть Мурч Бабао, Тут ота и др.).

Ключевые слова: Козтикан, Хазар Исфанд, платан, можжевельник, tudona, зерновые, фруктовые деревья, сад, бахчевые культуры, памятник природы платан Сайраб, мечеть Мурч Баба, Тут Ота.

O'ZBEK XALQINING XO'JALIGIDA O'SIMLIKLAR BILAN BOG'LIQ UDUMLAR VA BILIMLAR (SURXON VOHASI MISOLIDA TARIXIY-ETNOGRAFIK TAHLIL)

Аннотация

Ushbu maqolada O'zbekistonning janubiy hududi hisoblanmish Surxon vohasi aholisi orasida qadimdan shakllanib kelgan o'simliklar bilan bog'liq udumlar, bilimlar va xalq qarashlarining xususiyatlari o'rganildi. Xususan, aholi orasida afsonaviy va fetish ahamiyatga ega bo'lgan yovvoyi o'simliklar (ko'ztikan, hazar isfand, chinor, archa, tudona va boshqalar), madaniy o'simliklar (don, mevali daraxtlar, bog' va poliz ekinlari), hududdagi o'simliklar bilan bog'liq geografik nomlar (Sayrob chinori tabiiy yodgorligi, Murch bobo masjidi, Tut ota va boshqalar) dala tadqiqotlari, ilmiy adabiyot va manbalarga asoslanib tarixiy-etnografik jihatdan tahlil etildi.

Kalit so'zlar: Ko'ztikan, hazar isfand, chinor, archa, tudona, don, mevali daraxtlar, bog', poliz ekinlari, Sayrob chinori tabiiy yodgorligi, Murch bobo masjidi, Tut ota.

Kirish. Tabiat hodisalarini, jumladan, o'simliklarni timsollashtirish eng qadimgi e'tiqod ko'rinishlaridan biri bo'lib, insonlarning dunyoqarashi sifatida vujudga kelgan.

Qadimdan insonlarning xo'jalik faoliyatida bevosita tabiat bilan bog'liq bo'lganligi bois ham, ularning o'simliklar dunyosi haqida ma'lumotlarga ega bo'lishi muhim hisoblangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. S.A.Tokarev, S.K.Mirxaslov, J.Frezer, I.Muxiddinov, U.Djaxonov, A.Ashirov, G.P.Snesarev, N.P. Ostroumov, M.Nabiyev, E.G. Gafferberg, V.Basilov, A.Askarov, A. Kadirov, Y.G.Petrash singari etnograf olimlarning asarlarida o'zbek xalqining xo'jalik madaniy an'analari o'simliklar bilan bog'liq udumlar va bilimlar, uning rivojlanishi, mintaqaviy xususiyatlariga oid ma'lumotlar mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda tarixiy-tahlil, qiyosiy-tahlil, dala ma'lumotlarini to'plash, intervyu va anketa so'rovnomalari kabi ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Surxon vohasining tabiiy-iqlim sharoiti, qulay geografik joylashuvga egaligi uchun ham tabiati noyob flora va faunaga boy hisoblanadi. Maqolada voha o'simlik dunyosining faqat ba'zilariga to'xtalib o'tdik. Lekin, ular juda ko'p yuzlab turlarni o'z ichiga oladi.

Mavjud to'plangan materiallar asosida Surxon vohasi aholisi orasida o'simliklar bilan bog'liq bo'lgan xalq qarashlari, urf-odat va bilimlarni uch guruhga bo'ldik:

1) aholi orasida afsonaviy va fetish ahamiyatga ega bo'lgan yovvoyi o'simliklar (ko'ztikan, hazar isfand, chinor, archa, tudona va boshqalar);

2) madaniy o'simliklar (don, mevali daraxtlar, bog' va poliz ekinlari);

3) Surxon vohasidagi o'simliklar bilan bog'liq geografik nomlar (Sayrob chinori tabiiy yodgorligi, Murch bobo masjidi, Tut ota va boshqalar).

1906 yilda nashr etilgan "Ajoyib ul maxluqot va g'aroyib ul masnuot" kitobida jami o'simliklar 760 turi insonlar uchun yaratilgan deb yozilgan [1].

Surxon vohasida "ko'z qo'rqitar" odati bo'lgan. Bordiyu daraxt kam hosil bersa, uni egasi bolta ko'tarib kesmoqchi bo'lib, boltani unga asta-sekin urib oladi, ya'ni qo'rqitadi. Uning yonida turganlar "kesmang, kelgusi yil mo'l hosil beradi" deyishadi [2:28]. J.Frezer tasdiqlashicha, bu odatlar jahonning ko'pgina xalqlarida uchraydi [3].

Ekinlarga zararkunandalar tushsa, "muqaddas" joylardan tuproq keltirib unga sochganlar. O'simlik yoki daraxt shoxlariga tumor osib qo'yganlar. Ba'zi joylarda g'alla qorakuya bilan zararlansa, Bobodehqonga atab is chiqarishgan. Ba'zilar o'z tomorqalaridagi ekinlar o'rtasiga "ko'z tegmasin" deb molning bosh suyagini qorakuya bilan chizib tayoq uchiga osib qo'yganlar.

O'zbek xalqining an'anaviy turmush tarzida yer, don va nonga bo'lgan o'ziga xos hurmat-ehtiroim bilan bog'liq turli-

tuman udumlar va marosimlar hozirgacha saqlanib kelayotganligini ko'rish mumkin. Xalqona qarashga ko'ra bug'doy, olma, qovun, anjir va rayhon dastlab jannatda o'sgan [4,]. Shu bois ushbu o'simliklar va mevalar doimo e'zozlangan. Ayniqsa xalq orasida yerga bug'doy sepish eng xayrli amallardan biri sanalgan va bug'doy ekilgan maydonlarni oyoq osti qilish gunoh hisoblangan [6]. Qolaversa bug'doydan tayyorlanadigan taomlar ham alohida qadrlangan. Jumladan, bahorda ilikuzildi paytida ayollar tomonidan namlangan bug'doyni ko'klatib sumalak tayyorlash va bir marta sumalak tayyorlangan uyda yetti yil mobaynida xar yili bir marta sumalak pishirish udumlari hozirgacha davom etib kelmoqda [7].

Xalq an'alarida gul azaldan sevilib, e'zozlab kelingan. Mehnat ahlining gul o'stirishi, uni parvarish qilishi, hurmat va ehtirom ramzi sifatida bir-biriga gul taqdim etish odatlari qadimdan ma'lum. Taniqli etnograf N.P.Ostroumov "Sartlar" nomli asarida: "Men oddiy insonlarning, aravakash yoki meshkobning ham qulog'iga gul taqishi, do'ppisi tagiga qistirishi uchun gul axtarishini ko'rib hayratda qoldim", deb yozgan edi[8:36]. Gul bayrami O'rta Osiyo xalqlarining qadimiy an'alaridan hisoblanadi. Bu xalqimizning tabiat go'zalliklaridan zavq olishidan, o'ta nozik nafasatiligidan dalolat beradi.

Mamlakatimizning ko'pgina mintaqalarida, masalan Surxon vohasida "Gul sayli" deb atalgan bayram marosimlari o'tkazilgan. Go'zallik, shodu xurramlikdan iborat bu xalq sayili bizning davrimizda yangicha mazmun kasb etdi. Ommaviy tarzda o'tkazilayotgan gul bayramlari kishiga estetik zavq, ma'naviy oziq beradi.

"Gul sayli" va "lola sayli" ham aslida o'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra, odamlarning dam olish, ko'ngil ochish, xordiq chiqarishiga mo'ljallangan marosimdir.

Ko'p asrlar davomida qishloq joylarda, xususan, tog' aholisi orasida ba'zi o'simliklar fetish funksiyasini o'tagan, chunonchi tudona, sedana, tasbeh, hassa-musa, qalampirmunchiq, ko'ztikan, ko'ktikan, hamishabahor kabilar. Kishilar odamlarga, hayvonlarga, daraxt va poliz ekinlariga, uylariga "ko'z" tegadi deg yuqoridagi o'simliklardan shaxsiy avtomobillarga ham osib qo'ygan. Ko'ztikan vohaning turli joylarida uchraydigan tikanli o'simlik bo'lib, "ko'z tegishi"ga qarshi yoki "yomon ko'zdan" himoya qilish uchun undan foydalanilgan. Ko'ztikan Surxon vohasining adir va qirlarida tabiiy holda o'ssa, sug'oriladigan hududlarda begona o't sifatida ekinlar orasida ham uchraydi. U ko'pincha ko'zga tashlanadigan biror buyumga osib qo'yilgan. Ba'zan badanga "ko'z qo'tir" chiqqanda, unga qarshi ko'ztikan poyasini yondirib, kulini bosishgan [9].

Fitonsidli(o'simliklarga glyukozoidlar – piyoz, sarimsoq va achchiq qalampir kabilar kiradi. Ajdodlarimiz glyukozoidlarning inson salomatligi uchun foydali ekanligini qadimdan bilganlar. Piyoz, sarimsoq va achchiq qalampirni ziyon-zahmatlardan asrovchi vosita deb bilishgan.

Isiriq, do'lana, murch, pista va chilonjiyda (unobi) kabi shifobaxsh o'simliklar ham muqaddas hisoblagan. Masalan, isiriq O'rta Osiyoda keng tarqalgan ko'p yillik o'simlik (buni ba'zi joylarda ispand, hazarispand) bo'lib, olimlarning aniqlashicha, zoroastrizm davridan buyon ma'lum. U qadimgi eronliklarning spenta so'zidan olingan bo'lib, ilohiy, muqaddas degan ma'noni bildirgan.

Isiriq odatda vohaning cho'l va adirlarida, qisman tog'li hududlarida tabiiy holda ko'plab o'sadi. Ayniqsa, u qo'y qo'ralari, mollar haydalgan yo'llar, qishloqlar atrofida o't sifatida ko'plab uchraydi.

Voha aholisi qadim zamonlardan beri isiriqdan dorivor o'simlik sifatida foydalanib kelishgan. Isiriqdan tayyorlangan suyuqlik bilan qadim zamonlardan buyon xalq tabobatida qichima, bod va teri kasalliklarini davolashda foydalanib kelingan. Qaysi xonadonda isiriq tutatilib turilsa, kasallik kam bo'ladi, chunki u kasalliklarni keltiruvchi "yomonko'z" dan saqlaydi va ins-jinslarni haydab chiqaradi, deb qaralgan.

Isiriq tutatilganda ajralib chiqayotgan tutun xonalarda dezinfeksiya qilish xususiyatiga ega bo'lib, havoni har xil kasallik tug'diruvchi mikroblardan tozalaydi. Natijada shu xonadonda kasallik kam bo'lib, u yana o'zining yoqimli hidi bilan boshqa hidlarni yo'qotadi deb qaralgan.

Isiriq xalq tabibchiligidagi profilaktika maqsadlarida foydalanilgan. Uning tutuni mikroba va bakteriyalarni yo'qotadi. Isiriq shifobaxsh o'simlik sifatida revmatizm, radikulit, gripp, shol va bezgak kabi kasalliklarni davolashda ishlatiladi. Isiriqni yomon ko'zlardan, yomon ruhlardan asrovchi "kuch" deb ham bilishgan [10]. Undan har bir xonadonda shifobaxsh sifatida keng foydalanilgan.

Xonadon va unda yashovchilarni barcha yomonliklardan himoya qilish vositasi sifatida ko'pincha isiriq uyning kirish eshigiga osib qo'yilgan. Aholi isiriqdan asosan quritilgan holda foydalanganlar. U dasht hududlardan "pishgan"dan so'ng terib olib kelingan. Vohada ushbu o'simlikdan nafaqat o'zbek, balki tojik, turkman va boshqa millatga mansub etnik va etnografik guruhlarining o'z xonadonida foydalanilganligini kuzatish mumkin. Bunga sabab ushbu guruhlarining yonma-yon yashashi natijasida bir-birlari bilan o'zaro madaniyatlar almashinuvi natijasida sodir bo'lgan bo'lishi mumkin.

Chilonjiyda 100 yilgacha umr ko'radi, bo'yi 8-12 metr, vitaminlarga boy shifobaxsh daraxt. Chilonjiyda asrlar davomida o'zining shifobaxsh xususiyati bilan odamlar e'tiborini tortgan. Uning mevasi va ildizidan qon bosimini pasaytirish, jigar, buyrak va ichak kasalliklarini davolashda keng foydalanilgan.

Surxon vohasida ko'p uchraydigan o'simliklardan yana biri pista bo'lib, uning xandon pista deb ataladigan turi ko'plab uchraydi. Pista bargida shiraning bir turi faoliyati natijasida buj'un deb ataladigan ichi bo'sh kulrang sariq, pushti rangli no'xatdek bo'rtmachalar hosil bo'ladi. Uning vatani O'rta Osiyodir. U faqat tog' zonalarida o'sadi. Lekin keyingi yillarda uning maydoni keskin kamayib ketdi. Uning shu dori-darmonlik xususiyati bo'lgan. Kimki pista mevasidan yesa aqli, dono bo'ladi degan rivoyatlar bo'lgan. Ma'lumki, pista daraxti 100, 200 yilda yetiladi. Bobotog'dagi pistalarning o'rtacha yoshi 80 dan oshgan.

Bir qancha urf-odatlar efir moyli o'simliklar - yong'oq, chinor, anjir va jiyda kabi daraxtlar bilan bog'liq bo'lgan. Bu daraxtlarning tagida uzoq vaqt turib qolinsa, bosh og'riydi, kishi o'zini nohush his etadi deb bilishgan.

O'zining hidi, bahaybatligi va mevasining ajoyib sifati bilan ajralib turadigan daraxtlardan biri yong'oqdir. Yong'oqni I.V.Michurin "kelajakning noni" deb atagan edi. Yong'oq o'zining ozuqaliligi jihatidan nondan uch marta, sutdan o'n marta, olmandan o'ttiz marta ustun turadi. Xalq orasida "yong'oq—luqmon daraxti" degan hikmatli gap bor. Xalq tabobatida yong'oq mevasi va bargidan dori sifatida foydalanilgan.

O'rta Osiyo tabiiy sharoiti uchun xarakterli buyuk, umri boqiy daraxt – chinordir. U o'zining haybati va chiroyliligi bilan insonning alohida e'tiborini tortgan. Mahalliy aholi orasida u bilan bog'liq bir qator rivoyat va afsonalar mavjud.

Piru badavlat odamlarni odatda chinorga qiyos qilishadi. Chinor ikki ming yilgacha umr ko'radi. O'rta Osiyoda shunday chinorlar borki, ular arablar bosqinidan oldin ham mavjud edi. Bundaylarni "Chinor bobo" deb atashganlar [11]. Umuman, chinorlar haqidagi ko'pgina urf-odatlar va qarashlar bo'lgan. Ayrim joylarda muqaddas chinorlar bor. Masalan, Shohimardondagi chinorlarni turkmanlar muqaddas hisoblashganlar [12].

Boysun tumanidagi Sayrob qishlog'ida ikkita katta qadimiy chinor daraxti mavjud. Qishloq aholisi uni "Chinor bobo" deb atashadi [13]. Uning tanasida katta kovak hosil qilingan bo'lib, dastlab u o'tgan asr boshlariga qadar eski maktab, harbiy lashkarlar qarorgohi, 1920 yildan qishloq kengashining idorasi, 1932-1934 yillar davomida otliq askarlar qo'shinining lager kutubxonasi, 1936 yildan esa savdo do'koni, choyxona, maktab va sartaorshxona kabi vazifalarni bajargan. Hozir esa u kichik muzey hisoblanadi. Ushbu chinor daraxti tabiat yodgorligi sifatida davlat muhofazasiga olingan. Yana bir diqqatni o'ziga tortadigan jihati, mazkur chinorlar tagida qadimdan oqib turgan shifobaxsh buloq suvi va undagi baliqlardir. Qishloq aholisi ushbu chinorlar soyasida buyuk shoir hamda davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning tin olib, buloq suvlaridan chanqog'ini qondirib o'tganligini faxrlanib so'zlab berishadi. Chinorning yoshi 950 yildan oshgan bo'lib, balandligi esa 26 metr, diametri naqd 21 metrni tashkil qiladi. Tanasi balandligining o'lchami 9,7 metr

bo'lib, mehrobli eshikni eslatuvchi kovagi kattaligi esa 7 metrga teng.

Surxon vohasi aholisi taomlarida ko'p ishlatiladigan o'simliklardan biri murchdir. Termiz shahrida murch daraxti bor. U ilgari muqaddas hisoblangan. Bugungi kunda bu yerda masjid joylashgan.

Mahalliy aholi ushbu masjidga asos solgan kishini "Murch bobo" deb atashadi. "Murch bobo"ning kelib chiqishi Samarqandlik bo'lgan Sayyid Abdulvali Samarqandiy Al-Mulakkab bilan bog'lashadi. U XIX asrda yashagan bo'lib, umrining oxirlarida xaj ziyoratini amalga oshirish uchun yo'lga chiqadi. U safarga borishda va qaytishda Termiz shahri orqali o'tishni rejalashtiradi. Xaj amalini ado etib Balx shahri orqali qaytayotganda belida xaltaga tutilgan murch giyohi olib Termizga yetib keladi. O'sha davrlarda Termizning atrofi to'qayzor bilan o'ralgan bo'lib, bu yerlar Pattakesar deb atalgan. Ushbu hududda Sayyid Abdulvali va uning nabirasiga qaroqchilar hujum qilishadi. Ular shaxid bo'lishadi. Oradan ancha yillar o'tadi. Faqat XX asr boshlarida Termizda yashagan katta Imom Aliboy ismli chorvador qo'ylari uchun qo'ton qurdirayotganida Sayyid Abdulvali va uning nabirasining qabri ochilib qoladi, buni ko'rgan qo'ton qurayotganlardan biri Imom Aliboyga bu haqida xabar qiladi. Imom Aliboy shayxning jasadini ko'rib, falaj bo'lib qoladi. Kasalni davolash uchun bir qancha choralar qilishadi. Lekin, foydasi bo'lmaydi. Shunda Imom Aliboy o'z hisobidan shayx qabri ustida bir maqbara qurdiradi. Keyinchalik shayx qabri ustidan Murch daraxti o'sib chiqqan va bu daraxt xozirda ham bor. Ushbu ma'lumotlarga tayanib mazkur ziyoratgohga "Murch-bobo" deb nom beriladi.

1998 yil 31 iyulda Surxondaryo viloyati Adliya boshqarmasi tomonidan "Murch bobo" masjidi ro'yxatdan o'tib, faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Archa Surxon vohasi tog'larining ko'rki, chiroyi. Hozir ham ikki ming yildan buyon yashayotgan archalar bor. Bu archalar Aleksandr Makedonskiy yurishidan oldin ham mavjud bo'lgan. Surxon vohasidagi bir qancha arxeologik yodgorliklarni o'rgangan tarixchi olim A.Asqarovning tekshirishlariga ko'ra, archa bronza davrida ham muqaddas daraxt hisoblangan [14]. O'sha davr odamlarining oilaviy-turmush buyumlarida archa rasmi tasvirlangan. Ushbu daraxt abadiy hayot, boqiy umr hamda doimiy farovonlik ramzi sifatida talqin qilingan. Archa tutuni

bilan yomon ruhlarni haydash odatlari bo'lgan [15]. Shuni qayd qilish lozimki, ba'zi bir archalar o'zining bahaybatligi, qadimiyligi bilan boshqa archalardan farq qiladi, qadimdan odamlar archalarni muqaddaslashtirganlar. Masalan, Boysun tog'larida "Cho'pon archa" mavjud bo'lib, chorva mollari kasallansa, cho'ponlar ularni shu muqaddas archa atrofidan aylantirganlar, tayoqlarini tashlaganlar. Shundan so'ng chorvaning tuzalib ketishiga ishonganlar [17].

O'rta Osiyoda archaning 60 dan ortiq turlari aniqlangan. Qadimdan vohaning tog' va tog'oldi qishloqlari aholisi xo'jaligida archa yog'ochi va bargidan foydalanib kelishgan. Jumladan, archa yog'ochdan chorva uchun qoziq, yer haydashda mola va boshqa uy ro'zg'or buyumlari yasalgan. Shuningdek, uning barglaridan tog'lik aholining sevimli taomlaridan bo'lgan "tandiri" tayyorlashda ishlatishgan.

Ko'pgina o'simliklar muqaddas joylar bilan bog'langan. Tut, qayrag'och, gujum, tol va terak kabi daraxtlar shular jumlasiga kiradi. Masalan, terak o'zining go'zalligi, tekis va to'g'ri o'suvchanligi, bargining kechasi yoqimli, musiqiy tovush chiqarib turishi bilan odamlar diqqatini o'ziga jalb etgan. SHERobodagi "Sulaymon ota" mozorotida 140 yoshga kirgan "Tut ota" bor. Ziyoratchilar unga har chorshanba kunlari kelishgan. Tutga lattalar, alamlar bog'lashgan. O'rta Osiyoning boshqa mintaqalarida ham ushbu o'simliklar muqaddas hisoblangan. Masalan, Qirg'izistondagi "Oq terak", "Uch terak", Farg'onadagi "Terak mozor", Turkistondagi "Bugazterak" shular jumlasiga kiradi [18]. Ko'pgina avliyolarning mozorlarida katta-katta tut daraxtlari bor. Xorazmda "Chilla tut", Tojikistonda "Tuti kalon" bor, xuddi shunday tutlar Qirg'izistonda ham uchraydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa shuki, voha aholisi o'zining ko'p yillik kuzatishlari asnosida o'simliklarning turli xarakterli xususiyatlari haqidagi keng bilimlar va tajribalarga ega bo'lib borganlar. Shuningdek, ular o'simliklarning ma'lum xususiyatlarini, ayniqsa shifobaxshligini bir qator afsona hamda rivoyatlar bilan bog'laganlar.

Voha aholisida asrlar davomida bir qancha o'simliklar bilan bog'liq xalq qarashlari vujudga kelgan bo'lib, ular bugungi kunda ham aholi turmush tarzida saqlanib qolganini ko'rishimiz mumkin. Bu kabi o'simliklarga munosabat yosh avlodni tabiatga bo'lgan ijobiy qarashlarini shakllantirishda, tabiat va uning ne'matlaridan oqilona foydalanishga undaydi.

ADABIYOTLAR

1. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – С. 381.
2. Мирхасилов С. К изучению реликтов доисламских верований у узбеков в дореволюционном прошлом. – В кн.: Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент, 1972. – С. 28.
3. Фрезер Дж. Золотая ветвь (перевод с английского). Вып. I. М. – Л., 1931. – С. 135-137.
4. Мухиддинов И. Земледелие памирских таджиков и Ишканима в XIX—начале XX в (Историко-этнографический очерк). М., 1975. С. 91;
5. Джахонов У. Земледелие таджиков долины Соха в конце XIX — начале XX в. Душанбе, 1989. С. 116.
6. Аширов А. "Авесто" ва деҳқончилик анъаналари хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2005. №1-2. Б. 112-117;
7. Снесарев Г. П. Реликты домусулманских обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. С. 211-212.
8. Остроумов Н.П. Саргы. Ташкент, 1890, С. 36.
9. Набиев М. ва б. Қизилари ботаника. Тошкент, 1975. 223-бет.
10. Гафферберг Э.Г. Пережитки религиозных представлений у белуджей, В кн.: Домусулманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975. –С. 242.
11. Басилов В.Н. Култ святых в исламе. М., 1970, –С. 126-127.
12. Наука и религия, 1982, № 5. –С. 36.
13. Dala yozuvlari, 2021 yil. Boysun tumani, Sayrob qishlog'i.
14. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. –С. 142.
15. Кадыров А. Современный ислам... (докт. дисс.). М., 1969. –С. 254;
16. Петраш Ю.Г. Материалы о пережитках доисламских култов на юге Киргизии // Философские проблемы атеизма - М : АН СССР, 1963. – С. 261.
17. Dala yozuvlari, 2021 yil. Boysun tumani, Pulxokim qishlog'i.
18. Петраш Ю.Г. Священный обман. Ташкент. 1965. С. 18.